

וזה דבר השמיטה

לבאר צדדי ההיתר של עבודת קרקע
לבעלי המושבות באה"ק

ומבחר עיונים הלכתיים
בנושאים מסתעפים בגדרי ספקות וקניינים

נדפסים מתוך

כתבי יד קדשו

של

הגאון הגדול

מדברנא דאומתיה

ראשון לציון

הרב יצחק יעקב ריינס זצ"ל

אב"ד לידא

התקין לדפוס

בתוספת מבוא והערות

בועז הוטרר

הר ברכה

שנת השמיטה ה'תשפ"ב

וזה דבר השמיטה **הרב יצחק יעקב ריינס זצ"ל**

עורך ומהדיר: הרב ד"ר בועז הוטרר
עורך אחראי: הרב מאור קיים
עימוד ועיצוב כריכה: פדות ליברמן
הפקה: מכון הר ברכה

© כל הזכויות שמורות למכון הר ברכה
טלפון: 02-9709588 דוא"ל: sefer@yhb.org.il
רח' ירושלים 113, הר ברכה 4483500

אין להעתיק, לצלם, לשכפל, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר - כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב: 9789657723210
נדפס בישראל 2021

ספר זה יצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט - מנהל התרבות

תוכן עניינים

7	פתח דבר
9	מבוא

חלק א - וזה דבר השמיטה

39	סימן א - מאמר וזה דבר השמיטה
41	מכתב ר' משה ריינס בעתון המליץ
44	מכתב לשם פרסום המאמר בעיתונות
45	מכתב מעורך המליץ, יהודה ליב גורדון
47	דברי עורך הצבי, אליעזר בן-יהודה
48	פתיחה להמאמר וזה דבר השמיטה
52	פרק א - דין שביעית בזמן הזה
58	פרק ב - ספק בשנה השביעית וגדרי ספק הסותר
66	פרק ג - גדר הבעלות על הקרקע
72	פרק ד - בדין ישראל בקרקע עכו"ם
78	פרק ה - אם מצד מס נקראת של עכו"ם
85	פרק ו - עבודת ישראל בשדה עכו"ם בשביעית
89	פרק ז - דין הפסד מרובה בשביעית בזה"ז
99	פרקים ח-ט - גדרי המלאכות האסורות וסוגיית שלא לסמוך על הנס
107	סימן ב - בדין שביעית בזמן הזה במקום שמשלמים מס על התבואה
113	סימן ג - עוד לשביעית בזמן הזה
129	(א) משום פסידא
131	(ב) מטעם דפורעין מס
134	(ג) מצד דהוי ספק דרבנן
145	(ד) לשביעית בקרקע עכו"ם
158	סימן ד - קיצור ענייני שביעית בזמן הזה

חילואים לחלק א

162	א - בגדרי קדושת הארץ למצוותיה
162	1א - שיטת הרמב"ם בגדרי קדושה ראשונה ושנייה
177	2א - גדרי 'שלו הטבעי' ו'שלו המוסרי' בענייני ירושת הארץ
180	ב - בגדרי ספקות
180	1ב - ספקות בעיון ובמציאות, והכרעה עיונית ומציאותית
190	2ב - עוד לערך הכרעות, הכרעות הסותרות
193	3ב - הכרעה עיונית בספק מציאותי - בסוגיית מגו דאתקצאי

- ב4 - עוד לענין הכרעה עיונית בספק מציאותי..... 195
- ב5 - סוגיית עד שאינו בדוק וגדר הכרעה עיונית או מציאותית..... 198
- ב6 - חידושים במסכת עירובין - סוגיית מקצת קורה בתוך כ' אמה וגדר הכרעה עיונית או מציאותית..... 201
- ב7 - חידושים במסכת יבמות - ספק בעיון וספק במציאות ב"ניסת על פי בית דין"..... 204
- ב8 - הכרעה עיונית בספק מציאותי בנוולד מהול, בספק נפל, ובספק קרא ק"ש..... 206
- ג - אם נשים מחויבות במצות עשה של שביתת שדהו בשביעית..... 210

חלק ב - מבחר עיונים הלכתיים בנושאים מסתעפים בגדרי הקניינים

- סימן א - דין שביתת בהמתו בשבת כשהבהמה נמכרה לגוי לזמן קצוב וביאור בגדרי מכירה לזמן..... 214
- סימן ב - המושג "אמצעי מן ההפכיים" ויסודות המחלוקת אם שחיטה שאינה ראויה שמה שחיטה
- ואם קניין פירות כקניין הגוף דמי..... 225
- סימן ג - בביאור המחלוקת אם דבר הגורם לממון כממון דמי וזיקתה לסוגיית קניין הגוף וקניית פירות..... 229
- סימן ד - בגדרי שחיטה שאינה ראויה וגדרי קניין פירות..... 252
- סימן ה - בגדרי קדושת הגוף וקדושת דמים ובגדרי בעלות..... 256
- סימן ו - בהגדרת קניין פירות וקניין הגוף ושכירות קניא או לא קניא..... 266

רשימת המקורות..... 271

לעילוי נשמת

הרבנית עלקא ציפערשטיין ז"ל

נכדת הגאון הגדול

הרב יצחק יעקב ריינס זצ"ל

נדבת

בניה: נעם ונחמה גארדאן

נכדיה: ישראל ושרה רחל גארדאן

לעילוי נשמת

בעלי אבינו וסבנו היקר

ה"ר אליהו ב"ר שמואל ורבקה הוטרר ז"ל

עלה ארצה לעסוק בתורת ארץ ישראל

בנה בה את ביתו, הילך והורה בארץ לאורכה ולרוחבה

והעמיד דור ישרים יבורך

גלב"ע כ"ד בסיוון שנת השמיטה ה'תשע"ה

נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ

פתח דבר

בשמחה רבה הנני מגיש לפני לומדי התורה, מתורתו של הגאון הרב יצחק יעקב ריינס זצ"ל. כתבי יד רבים נמצאו בעיזבוננו של הרב ריינס, והם נותרו שנים רבות בקרן זוית. זה זמן רב ידעת, מפי ספרים וסופרים, כי נשתמרו דברים שכתב הרב ריינס על אודות סוגיית השמיטה במושבות, אולם לא הצלחתי לאתרם. לאחרונה זכינו ורבים מכתבי היד הופקדו בספרייה הלאומית בירושלים באמצעות צאצאי הרב ריינס, לע"נ נכדתו הרבנית עלקה ציפרשטיין ז"ל, ורובם נסרק על ידי הספרייה הלאומית והועמד לרשות הציבור.

ימי חג היו לי הימים בהם אט אט גיליתי כי אף שספרו הגדול של הרב ריינס על סוגיית השמיטה 'זוה דבר השמיטה', נשרף לדאבון לב בשנת תרנ"ב, נותרו בין כתביו טיוטות משמעותיות בסוגיית השמיטה, ובכללן טיוטה כמעט מלאה של תקציר הספר, מאמר 'זוה דבר השמיטה', אותו קיווה הרב ריינס לפרסם כבר בשנת תרמ"ח. לפרסום טיוטות אלו הוספתי מחיבוריו של הרב ריינס, רובם מכתב יד ומיעוטם מספריו המודפסים, הנוגעים לסוגיית השמיטה ולסוגיות המסתעפות ממנה, אשר יחד פורסים תמונה רחבה של דברי תורתו של הרב ריינס בסוגייה זו.

חובה נעימה לי להודות, לכל מי שסייעו בידי במלאכת קודש זו.

לרב אליעזר מלמד שליט"א, ראש הישיבה ורב היישוב הר ברכה, שתמך ועודד את פרסום כתביו של הרב ריינס.

לרב מאור קיים ראש מכון המחקר של ישיבת הר ברכה; למנהל ישיבת הר ברכה, ר' יעקב ויינברגר; לר' יוני בוזגלו מנהל מכון הספרים, ולשאר עובדי המכון, על תרומתם הרבה להוצאת הספר לאור. ולפדות ליברמן על עימוד הספר ועיצוב הכריכה הנאה. לצאצאי הרבנית עלקה ציפרשטיין, על תרומתם העצומה לגילויים מחדש של כתבי הרב ריינס, ועל תרומתם להוצאת חיבור זה.

לרב אליעזר בראדט על סיועו החשוב לגילויים של כתבי הרב ריינס, ועל ספרו החשוב העוסק בכתבי ר' משה ריינס ז"ל, שתרומתו חשובה גם לספר זה.

לידידי וקרובי ר' משה אריאל פוס על הערותיו החשובות והמחכימות. ואחרונים חביבים, לאשתי היקרה, מיכל, ולילדינו היקרים, שאהבתם ותמיכתם סייעו בידי ללא שיעור.

תהא משכורתם שלמה מאת אדון כל המעשים.

בועז הוטר, הר ברכה

ט' במרחשון ה'תשפ"ב

יום מלאות "יעקב" שנים להולדת הרב יצחק יעקב ריינס זצ"ל זי"ע

מבוא

1. קווים לדמותו ולפועלו של רבינו

מגדולי התורה בדורות האחרונים היה רבינו. על גדולתו העידו מי שהכירוהו מקרוב, בין אם היו ממקורביו בין אם לאו. "לפי בקיאותו הרבה בכל חדרי התורה יכול היה להימנות בין גדולי הגאונים שבזמנו [...] נוסף לזה היתה התמדתו רבה לאין שיעור. כשהיו באים ללידא, ואדם שישב בוילנה הסמוכה ללידא היה רגיל לבוא ללידא בשעה מאוחרת בלילה או בשעה מוקדמת בבוקר, היו מוצאים אותו, את הרב דמתא והעסקן המובהק, יושב ולומד וכותב חידושי תורה לא רק בשבתו בביתו אלא גם בלכתו בדרך בנסיעה לוילנה לווארשה או לפטרבורג. בזמן שכבר היה חולה, זמן מועט לפני פטירתו, היה תמיד בבחינת לא פסק פומיה מגירסא".¹ "הלך מאיתנו בשנה זו הרב הגאון הגדול מוה"ר יצחק יעקב ריינעס ז"ל רב אב"ד דק"ק לידא, הכרתיו כבר בנערותי אשר בגדלות תורתו דרך לו דרך חדש בש"ס ופוסקים שהיו מונחים בליבו כמאן דמנח בקופסא".²

ויפה במיוחד תיאורו של הרב יחיאל יעקב ויינברג, בעל ה"שרידי אש":

"קשה למצוא איש כמוהו שהיה פורה גם במקצוע הספרות וגם פעיל בשדה הפעולה החברתית. מה רב סכום הכשרונות השונים שהיו מאוחדים באישיותו רבת הצדדים; ויחד עם זה התמזגו בו כל הסגולות הללו, שלכאורה הנן סותרות אהדדי - סימן לגאון אמתי: מחשבה בהירה, דמיון מבריק וחריפות הגיונית, כאשרד יעיד הגיון התלמוד שלו, ובצד זה לב מבין בפיוט, כאשר נראה מביאוריו לאגדה; דיקנות מדעית וצירופים מיסודו של הפלפול הרבני מלאי רוח; לב טוב ורך הרגש שבכית ילד קטן יכולה היתה לפתוח את מקור דמעותיו, ובעת ובעונה אחת בעל אומץ רוח עשוי לבלי חת ורצון חזק כסלע. [...] אילו ידענו עליו רק כמה גדולה היתה השפעתו בתור אישיות, דיינו להקציע לו מקום בראש גאוני ישראל. ואולם יותר מזה אנחנו יודעים עליו. לא רק שנמנה על שורת גאונים

* לקורות חייו ופועלו של רבינו, ראו בפרט: גאולה בת-יהודה, איש המאורות: רבי יצחק יעקב ריינס, ירושלים תשמ"ה; יוסף שפירא, הגות, הלכה וציונות: על עולמו הרוחני של הרב יצחק יעקב ריינס, תל אביב 2002. עיקרי הדברים והמקורות בפרק זה משם.

1 הרב מאיר בר-אילן, מוולוז'ין לירושלים, חלק ב, תל אביב ת"ש, עמ' 365.

2 הרב יוסף צבי דושינסקי, רבה של גאלנטה שבסלובקיה, ולימים רב העדה החרדית בירושלים, בדרשתו מ' באדר תרע"ו, נדפסה בחוברת: 'דרשה מפוארה', גאלנטה תרע"ו, עמ' מו.

בני עליה ורבנים אנשי שם, אלא גם עבוד עבד מבלי ליאות את עבודת העניינים של כלל ישראל, מבחינה זו היה הגר"י ריינס מנהיג עם אמיתי"³.

ימי הילדות והנערות

רבינו נולד בט' במרחשוון ת"ר, בקרלין שברוסיה הלבנה, להוריו רבי שלמה נפתלי ומרת גלה ריינס. מילדותו ניחן בתפיסה מהירה, בזיכרון מפליא ובכוח שקידה עצום. כפי שציין בזיכרונותיו, כבר בגיל 11 גמר ללמוד את מסכת חולין כולה עם ראשונים והחל ללמוד מסכת יבמות. בגיל 14 כבר החל לכתוב חידושי תורה,⁴ ובהיותו כבן 15 כבר היו תחת ידיו כמה קונטרסים שכתב בדרך הפלפול.

בהיותו כבן 16 נחשף באמצעות רבי אביגדור שטיין, "הפרוש מאמדור", תלמיד חכם מופלא ובעל ידיעות כלליות, לחוכמת האלגברה וההנדסה ולחוכמת הלוגיקה ("תורת ההגיון"), בפרט דרך ספרו של הרמב"ם 'מילות הגיון'. לימוד זה השפיע עליו מאוד, והוא עבר במשך הזמן מלימוד בדרך הפלפול המקובלת ללימוד בשיטת ההגיון שחידש בלימוד התלמוד וההלכה, ושעמל לפתחה וללמדה במשך שנים. תקופה קצרה למד רבינו בישיבות וולוז'ין ואיישישוק הנודעות ונודע כ"העילוי מקרלין", ושב ללמוד בעיר הולדתו.

בבית חותנו

בהיותו כבן 18 הוסמך לרבנות על ידי הרב שמואל אביגדור תוספאה, רבה של קרלין, ועל ידי הרב אליעזר משה הורביץ, רבה של פינסק. בשנת תרי"ט נשא לאשה את בתו של הרב יוסף רייזין, רב בדויד-הרודק ואחר כך רבן של טלז וסלונים. כמה שנים ישב רבינו בבית חותנו והמשיך בלימודיו. הוא סידר וערך לדפוס את ספר השו"ת של חותנו "עדות ביהוסף", והחל לערוך את החידושים שכתב בעצמו וריכזם בכמה קונטרסים.

ברבנות שוקיאן ושווינציאן

בשנת תרכ"ג החל רבינו לשמש ברבנות בקהילות שבסביבת וילנה, תחילה בשוקיאן ומשלהי שנת תרכ"ט ועד אביב שנת תרמ"ד בשווינציאן. בתקופת רבנותו בשווינציאן פעל רבינו

3 הרב יחיאל יעקב ויינברג, שו"ת שרידי אש, חלק ד, ירושלים תשס"ג, עמ' שנג-שנה.

4 ראו פלפול ארוך ולמדני שכתב בהיותו "עוד ילד כבר ארביסר", בנושא: "אם עשה הבאה ע"י פשיעה דחי ל"ת והוי כמו כל ל"ת או לא דחי". נכתב בקונטרס 'שותא דינוקא' ובו חידושי מימי ילדותו, ונדפס משם אצל הרב יהודה ליב מימון (עורך), ספר המזרחי: קובץ לזכר הגאון רבי יצחק יעקב ריינס זצ"ל למלאת שלושים שנה לפטירתו, ירושלים תש"ו, עמ' שלז-שסד.

בדרכים מגוונות כדי להרים את קרן לימוד התורה ולהיאבק ברוחות הכפירה שהחלו מנשבות גם במזרח אירופה. חדור תודעת שליחות החל רבינו לכתוב חיבור מקיף, בשם 'דרך בים', אשר בא לבאר את השיטתיות שביסודות הלימוד התלמודי, על ידי סידרה של הגדרות וכללים. הספר חולק לשישה חלקים: א. יסוד תורה שבעל פה. ב. ערכי המושגים. ג. מושגי הנמצאים. ד. הכתב והמכתב. ה. נושאי ההלכות וחלוקותיהן. ו. כללי דרשות חז"ל ודרכי לשונותיהם. משום ממדיו העצומים של הספר ובשל חסרון כס, קצרה ידו של רבינו מלהדפיס את ספרו הגדול והוא החליט להוציא לפי שעה תקציר ממנו, בשם 'חותם תכנית', שנדפס בשני חלקים בשנים תר"ם-תרמ"א. ספר זה עשה רושם רב בין לומדים ומלומדים. בנוסף פרסם רבינו, בשנת תרל"ב, ספר בשם 'עדות ביעקב' ובו חקירות עמוקות בנושאי עדות, שהחל בכתיבתו כבר בשוקיאן.

בשל השפל שראה במצב לימוד התורה והרבנות יזם רבינו הקמת כולל להכשרת רבנים, ברישיון הממשלה, עבור אברכים המתכוונים להיות רבנים. בכך, קיווה רבינו, יוכלו תלמידים מוכשרים, מהם עניים וחסרי אמצעים, להשתלם כראוי ובכבוד בלימוד תורה ובהוראת דרכי ציבור, וכך תימנע התופעה של מינוי רבנים טרם זמנם ומינוי רבנים באמצעים בלתי הולמים. רבינו אף הצליח לגייס לשם כך נדיבים, אך בשל מעורבותם של אנשים בלתי מהוגנים ירדה התוכנית לטמיון.

בנוסף הגיע רבינו למסקנה כי כדי שהשיבות ותלמודי התורה לא יאבדו חלילה את תפקידם ההיסטורי וכדי שהנוער לא ירעה בשדות זרים, חובה לשלב בתוכנית הלימודים "כפי השיעור הנחוץ לחיים הרגילים" גם לימודי חול. "כי בלא הקיום החומרי אין מקום לקיום המוסרי, ולמען קיומו של המצב החומרי יש לראות שהבנים ידעו שפת המדינה ועוד איזו ידיעות הדרושות להחיים".⁵ בקיץ תרמ"ב פתח רבינו בשווינציאן את ישיבתו, שמטרתה: 1. הכשרת רבנים מורי הלכה, בקיאים בש"ס ובפוסקים. 2. הקניית דרכי הנהגת ציבור והכשרת התלמידים לדרשנות. 3. הוראת עברית, רוסית וגרמנית, חשבון וגיאוגרפיה, וכן ידע בסיסי בלימודי הטבע וההיסטוריה העברית והרוסית. הישיבה, אליה נרשמו כנראה רבים, נתקלה בהתנגדות של כמה מתושבי העיר, הן קנאים דתיים והן משכילים בעלי נטיות של התבוללות. ההתנגדות הגיעה לידי מלשינות כנגד הרב ריינס, שנעצר ונחקר במוסקבה בהאשמות שווא בעלות אופי פוליטי. המאבק כנגד הישיבה ובפרט החובות הכספיים, הביאו לסגירת הישיבה בשנת תרמ"ד. באותם הימים נקרא רבינו ללידא, הסמוכה לוויילנה, לפסוק בדין תורה, ובהזדמנות זו הוצע לו שם כס הרבנות, עם הבטחה לסלק את חובותיו מן הישיבה. בראשית ניסן תרמ"ד עבר רבינו עם משפחתו ללידא, בה שימש ברבנות למעלה משלושים שנה, עד לפטירתו בה ב' באלול תרע"ה.

5 ספר שני המאורות, חלק ב, שער ב, פיוטרקוב תרע"ג, עמ' 7.

ברבנות לידא

לצד עבודתו כרב דמתא, בהיותו מעורב בענייני העיר, "פונה לכל שאלות העדה" ושם לבו "לשום בה סדרים נכונים",⁶ פרסם רבינו בשנות רבנותו בלידא ספרים נוספים, ובהם ספרו 'אורים גדולים' (וילנא תרמ"ז), הממשיך את שיטתו ההגיונית-הלכתית בביאור דיני נזיקין, אך בעיקר נודע רבינו בספרי הדרוש שפרסם: 'נאד של דמעות' (וילנא תרנ"א), 'אור שבעת הימים' (וילנא תרנ"ו), 'ספר אורה ושמחה' (וילנא תרנ"ח) ו'ספר שערי אורה ושמחה' (וילנא תרנ"ט). רבינו ציין כי הוא עצמו נותן קדימות לספריו בהלכה "חיי רוחי, מדושותי ובני גרני", אולם הציבור הרחב מעדיף ספרי אגדה, ועל ידיהם, הוא מקווה, יגיע גם להפצת ספריו בהלכה, שכן גם בספריו באגדה נקט בשיטה הגיונית.⁷ על ידי כך קיווה, יוכל להדריך את קוראיו בשיטה זו ולהכשירם להבנת ספריו בהלכה. קהל קוראיו היה גדול וספרי הדרוש של רבינו זכו לתהודה רבה. גם דרשותיו שבעל פה היו לשם דבר, וכפי שציין מזכירו ר' משה כהן, רבינו "נעשה ראש לדרשנים ודרשותיו לקחו לב לא רק בתכנון העשיה, כי אם גם ביפי צורתן ובנייתן ולדרשותיו נודע ערך חינוכי רב, כי הן פיתחו בלב שומעיו את הטעם הטוב ואת ההבנה הנכונה בדברי האגדה והמדרש".⁸ אחד מתלמידיו, הרב זאב אריה רבינר, תיאר את רבינו בשעת הדרשה: "כשהיה עומד בבית המדרש על יד ארון הקודש בטליתו וכפיו פרושות, חש אתערותא דלעיל, נשאהו רוחו אל על כמו נפתחו לפניו כל הצנורות ונעשה כמעין הנובע, מעין המתגבר, וכמה פעמים נפלה טליתו מכתפיו ולא הרגיש, ובבית המדרש השלך הס, אין קול ואין תנועה, רק חדרת קודש עברה על מיתרי לבות הנוכחים".⁹

בלידא חזר רבינו לתוכניתו להקים ולבסס ישיבה במתכונת שהחל בה כבר בשווינציאן. בשלהי שנת תרנ"ה כבר נעשו הכנות רציניות להקמת הישיבה ואולם מחמת קשיים נדחה הדבר. רק כעשור אחר כך, בראש חודש אייר תרס"ה, הוקמה בלידא ישיבת "תורה ודעת" שכללה ברבות הימים כ-300 תלמידים ויותר, והיא התקיימה עד מלחמת העולם הראשונה.

יחסו לתנועת חובבי ציון

מילדותו הייתה לרבינו זיקה מיוחדת לארץ ישראל, אותה ספג מאביו ר' שלמה נפתלי ריינס, שעלה ארצה עם תלמידי הגר"א, וחי בצפת כמה עשרות שנים.¹⁰ בעת תקופת רבנותו של

6 שערי אורה, וילנא תרמ"ו, עמ' 88; בת-יהודה, איש המאורות, עמ' 47.

7 נאד של דמעות, עמ' xxii; איש המאורות, עמ' 69.

8 ר' משה כהן, ספר המזרחי, עמ' 86; איש המאורות, עמ' 47.

9 ר' זאב אריה רבינר, טללי אורות, תל אביב תשט"ו, עמ' טז; איש המאורות, עמ' 47-48.

10 ר' שלמה נפתלי עלה ארצה עם עליית תלמידי הגר"א. בהיותו איש אמיד פתח בצפת בית דפוס

רבינו בשווינציאן, בעת שנודעה פעילותם של הרב צבי הירש קלישר והרב אליהו גוטמכר ליישוב הארץ, התכתב איתם רבינו והציע לפניהם תוכנית ליישובה של הארץ. הוא אף קיבל מהרב קלישר כתב גבאות מטעם "החברה ליישוב ארץ ישראל". לאחר הפרעות ברחבי רוסיה בשנים תרמ"א-תרמ"ב, עקב רבינו בערנות אחר התפתחותה של תנועת חיבת ציון. כך, בשנת תרמ"ג בדרשה שנשא בשווינציאן, בשבת פרשת בלק, "בעת שבא משולח מהועד הנוסד על ישוב אה"ק", הדגיש רבינו את חשיבותה של ההתיישבות בארץ ישראל, שהייתה עד עתה "חרבה ממסחר ושממה מעבודת האדמה" ועל כן היו היושבים בה חיים "רק חיי צער ואל הנדבות והחלוקה היו עיניהם נשואות", וציין שיש בכך התחלת קיום דברי הנביאים, שהרי עתה התעוררו ישראל "לעבודת האדמה ולחרושת המעשה ולשלוח במסחר ידיכם, ומעתה נראה מה שגבו דבריהם הקדושים בעת שדברו מענין הגאולה אשר ר"א אמר בסנהדרין דף {צח ע"א} אין לך קץ מגולה מזה ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבא [...] כי עד עת ההיא לא נתנה את יכולה כאלו כבשה בקרבה כל כוחותי לבלתי להשביע בהם זרים".¹¹ רבינו אף ניסה, ללא הצלחה, להגיע לוועידה הראשונה של חובבי ציון בקטוביץ, בשנת תרמ"ה. בשנת תרמ"ז נפגש עם הרב שמואל מוהליבר, רבה של ביאליסטוק ומראשי התנועה, וגם לפניו הציע תכנית נרחבת ליסוד מושבות ולפיתוח בתי ספר בארץ ישראל. בשנת תרמ"ח פרסם רבינו מאמר בשם 'ארחות ישראל' ובו התייחס ל"העניין הנכבד של 'ישוב ארץ ישראל' אשר הוא עתה מהעניינים הראשיים, ובאמת הוא נוגע בנפש האומה". רבינו הדגיש את החובה המוטלת "על כל איש נלבב להראות אותות וציתים בפועל על אהבתו לארצנו הקדושה, וההשתדלות ביישוב ארצנו הקדושה היא אחד מהאותות והמופתים המעידים על רגשי קדושת אהבת הארץ אשר בלבנו; ובזכות האהבה הקדושה והטהורה הזאת, יש לקוות שנזכה להגאולה בפועל".¹²

בשנת תרמ"ט פירט רבינו במכתב ארוך לשואל, את עמדתו בנוגע למושבות בארץ ישראל, והתייחס להתנגדות שקמה להתיישבות בטענות שאנשי המושבות וכן רוב חברי תנועת חובבי ציון בחוץ לארץ אינם שומרי תורה ומצוות. במכתבו הפריך רבינו את הדברים, וציין שאלו טענות בטלות ומבוטלות. הוא ציין שרוב אנשי המושבות הינם שומרי תורה ומצוות ובהם יראים

ופרנסתו הייתה מצויה, אולם בעת מרד הפלאחים בשנת תקצ"ד, נפגעה קשות הקהילה היהודית בצפת. ר' שלמה נפתלי נשלח כשד"ר מטעם כולל הפרושים לוורשה, ובעודו עושה את שליחותו, בשנת תקצ"ז, פקד רעש אדמה חזק את צפת, וכל משפחתו נספתה ושארית רכושו אבד. ר' שלמה נפתלי חזר לקרלין, נשא אשה שנייה, ומאשתו זו, מרת גלה, נולד הבן יצחק יעקב.

11 כ"י 585, דף כה ע"ב - כו ע"א. ראו עוד: שפירא, הגות, הלכה וציונות, עמ' 27-28.

12 מאמר 'ארחות ישראל' ("מאמר מדעי ותולדי"), עמ' 69-70, בכתב העת: בית המדרש, קראקא תרמ"ח.

רבים ורק מיעוט אינו מקפיד במצוות. יתר על כן, השיבה לארץ השפיעה לקרב כאלו שהיו רחוקים קודם, והצילה אותם מטמיעה. רובם ככולם שומרים את יסודות הדת, ונזהרים מחילול שבת וממאכלות אסורות, ולולא העלייה לארץ היו מהגרים לאמריקה שבה גם יראים ושלמים מתקלקלים. על תנועת חיבת ציון נמנים מגאוני הדור, וגם רבנים רבים שאינם מזדהים עימה בפומבי וחוששים לחוות דעתם בגלוי, חשים קירבה אליה. מעבר לכך הדגיש רבינו כי מעולם לא נשמע שהיראים יקלו במצוות שבין אדם לחברו, כצדקה וחסד, רק בגלל שנזהרים בהם גם כאלו שאינם מדקדקים במצוות שבין אדם למקום. הוא הדין במצווה חשובה זו של יישוב הארץ "שהיא אחת המצוות הכי חשובות ומעולות". מקורות לבו ציין רבינו – "לבי הומה בקרבי ונפשי עלי תשתפך בזכרי את השערוריה הגדולה הזאת שבאשמת רשעים וצבועים ששמו מסוה היראה על פניהם לא יצא הענין הנעלה הזה לפעלו כמו שקוינו עליו בראשית התפתחותו, שאלפי אלפים מאחינו התמימים והישרים היו מוכנים לתת את ידיהם לו ולקחת חלק בכל דבר הנוגע לו; וכמה היינו יכולים לעשות! ורק באשמת האנשים האלה שעמלו בכל כחם לפגל ולטמא הענין בעיני ההמון ותעבו בפניהם – רק באשמתם לא עשה פרי ישוה לו! [...] לולא הם אז כמה אלפים משפחות מן האובדים והנדחים עתה באמעריקא היו מוצאים להם מקום מנוחה בהמושבות, והיו נשאים יהודים נאמנים לעמם – בזכרי זאת ימס לבי כמים!"¹³ למרות הקשיים רבינו נותר אופטימי וציין: "ואולם גם עתה חלילה לנו לאמר: נואש; המושבות שנוסדו בע"ה עד היום יתנו לנו עוז ותעצומות ויחזקו את תקותנו לימים הבאים; ובאמת נעלה הדבר מכל ספק כי כשנתחזק עתה בענין הזה עשה נעשה וגם יכל נוכל בע"ה והכל לפי רוב המעשה". את מכתבו סיכם במילים: "סוף דבר: רעיון ישוב ארץ ישראל הוא רעיון קדוש לנו, ועל כל איש מישראל להשתדל בהרחבתו. לכן אל יאבה כבודו ואל ישמע לדברי הנרגנים אשר הות נפשם ידברו; ועד מקום שידו מגעת ישתדל בחזק רעיון הישוב, וד' יהיה בעזרו".

בתנועה הציונית

לאחר הקמתה של התנועה הציונית לקח בה רבינו תפקיד בולט וחשוב. כדרכו שקל רבינו את הדברים בפלס והחליט לנקוט עמדה רק לאחר מחשבה רבה, כפי שכתב לימים:

"כאשר החל להשמע בעולם מרעיון הציוני בשנת תרנ"ז שאז היה הקונגרס הראשון, היו גם כמה רבנים שלקחו חלק בתנועה הזאת, וגם נתאספו לאספה מוקדמת בווארשא, ואנכי לא לקחתי עוד כל חלק בזה, ועמדתי מרחוק, כי זה דרכי מעודי לבלי לעשות דבר, כל עוד שלא אחקור ואתבונן מעצמי על כל פרט ופרט מפרטי הדבר; ומה גם בענין

13 נדפס לראשונה על ידי בנו של רבינו, ר' משה ריינס, ספר נצח ישראל, קראקא תר"ן, עמ' 25-49. נדפס לאחרונה על ידי הרב אליעזר בראדט (עורך), כתבי ר' משה ריינס, בית שמש תשע"ח, עמ' 416-392.

כזה העומד ברומו של עולם היהודים והיהדות. כלל גדול הוא אצלי, כל אלה שדרכם להמסר לאיזה ענין חדש או לאיזו תנועה חדשה בשעה קלה בלא ישוב הדעת, מאלה אין מה לקוות הרבה, אבל אלה שאינם נמסרים לאיזו תנועה חדשה במהירות ובחפזון, רק אחרי הישוב במתינות - מאלה יש לקוות כי הם יהיו תמיד מנושאי דגלה. [...] מיום עמדי על דעתי התנהגתי כן, לא עשיתי מעולם דבר בעצמי, ולא לקחתי מעולם חלק באיזה ענין, כל עוד שלא בחנתי ובקרתי כל חלקי הענין, וכל פרטיו ופרטי פרטיו. וגם בנוגע לתנועה הציונית הזאת התנהגתי כן, ושתי שנים עברו עד שנתקרבותי אלי, ובכל שתי השנים האלה לא הסחתי דעתי ממנה, חקרתי והתבוננתי על כל פרטי, הן מנקודת מבט הדתי, הן מנקודת מבט השכלי, גם דרשתי וחקרתי אחרי האיש העומד בראש התנועה הזאת, לדעת אם הוא איש כזה הראוי לעמוד בראש תנועה עממית כזאת, וכמה שיש לסמוך עליו, וכמה שהוא מוכשר לזה, ואחרי שתוצאת כל חקירותי ודרישותי היו לחיוב, אז רק אז נמשכתי אלי' והחלתי לקחת בה חלק גם במעשה, נסעתי לכל האסיפות הציוניות ולהקונגרסים. [...] כל מה שנכנסתי יותר בהענין הזה מהציונות, ידעתי יותר להוקיר[ה], וכל מה שהוקרתי יותר, נצטערתי ביותר על התרחקותם של חלק גדול מאחינו החרדים מהתנועה הזאת, כי ברור היה הדבר בעיני אשר אם כל אחינו ישתתפו בה, אז יש לקוות לד' כי יתרומם מצב אחינו. הן מצבם החמרי והן מצבם המוסרי".¹⁴

בהמשך דבריו חזר ותיאר רבינו את זיקתו העמוקה לארץ ישראל ופעילותו ליישובה מזה שנים:

"מעודי הנני קשור בעבותות אהבה ניצחת לארצנו הקדושה, ועוד בשנות הארבעים [משנת תר"ל עד תר"ם אינני זוכר ביחוד את השנים בפרט] נשאתי ונתתי עם הגאונים מוהר"צ קאלישער זצ"ל ור"א מגרידץ בענין יישוב הארץ, וגם שלחו לי אז כתב גבאות, וכאשר החלה תנועת חובת ציון, עשיתי כל מה שהי' ביכולתי לטובת התנועה, וכאשר החל הרעיון הציוני להתפשט בעולם, לא הי' קץ לשמחת לבבי, ביחוד נתתי שמחה בלבי, כי שיערתי שבכל אופן תביא התנועה הזאת ברכה רבה להישוב. [...] לדעתי המפעל מהרחבת הישוב הוא המפעל היותר גדול והיותר חשוב והיותר ראוי להתענין בו. אנכי הנני רואה בה חזות הכל, מיום גלות ישראל מעל אדמתו לא היתה עוד התעוררות נלהבה כזאת לחבת הארץ שתוצאותיה הוא התייסדות של כל כך מושבות, התישבות של כל כך משפחות, וכל אלה נעשו במשך קצר, האין זאת אצבע ההשגחה האלהית. בל אוכל להבין בשו"א¹⁵, איך לא יתמלא לב כל ישראל גיל וחדוה מהמחזה הנפלא הזה. יודע אני כי בכל עת שאשמע מקנית איזה ככר ארץ באה"ק בעדנו, ארגיש הרמת הרוח והרחבת הלב ושמחת הנפש. המגנדים מוצאים מקום להקל בהמפעל הזה מהתייסדות המושבות, בגלל שנמצאו שם חפשים. נניח שהאמת כן הוא, שיש שם גם חפשים, אבל האם לולא המושבות היו חרדים?

14 ספר שני המאורות, חלק ב, שער א, פיטרקוב תרע"ג, עמ' 22-23.

15 בשום אופן

– יודע אני בבירור, שלא לבד ששם אינם מתקלקלים, כי יש עוד כמה שקודם שנתישבו באה"ק, היו מהחפשים הקיצונים, ומיום שנתיישבו שם נתקררה חפשיותם [...] בעת שאשים אל לבי כי האנשים האלה עמדו לשטן להרחבת הישוב, בל אוכל לשום מעצור לרוחי הסוער בקרבי וכלכל לא אוכל".¹⁶

אף ספר שלם ייחד רבינו לביסוס ההשקפה הציונית מבחינה תורנית, ספר 'אור חדש על ציון' (וילנא תרס"ב), שנועד "לפעול שהיראים [הרחוקים עוד מהרעיון] יהיו לציונים, והציונים [מהחפשים] ליראים".¹⁷ בספר ביסס רבינו בהרחבה את חשיבות מצוות יישוב הארץ והעיסוק בה בזמן הזה, ובירר וליבן את סוגיית הצורך וההצדקה הדתית לשיתוף פעולה בין דתיים לחילונים בתנועה הציונית, תוך שהוא עומד על הזהות העמוקה והמלאה שבין הדת והלאומיות בתפיסת היהדות.

תקצר היריעה כאן מלתאר את פעילותו הענפה של רבינו בתנועה הציונית, ובהקמת תנועת המזרחי, שבראשה עמד מעת הקמתה בשנת תרס"ב ועד פטירתו באלול תרע"ה, לשם קידום מפעליה של התנועה הציונית וחיזוק צביונה בדרך התורה והמצוות, ולביסוס מעמדו של החינוך הדתי, תוך שיתוף פעולה עם כלל חברי התנועה לשם יישובה של ארץ ישראל ולשגשוגו של עם ישראל, והנם כתובים על ספרי תולדות רבינו ותולדות תנועת המזרחי.

כתבי רבינו

שנים-עשר ספרים מכתבי רבינו ראו אור הדפוס כבר בחייו, תשעה מהם באגדה ובהגות, ושלושה מהם מחקרים עמוקים בנושאים הלכתיים: 'עדות ביעקב' (וילנא תרל"ב), 'חותם תכנית' (מגנצא תר"מ-פרשבורג תרמ"א) ו'אורים גדולים' (וילנא תרמ"ז). בנוסף התפרסמו כמה ממאמריו ומכתביו בכתבי עת, ונעשו כמה ליקוטים מכתביו הנדפסים. אולם כתבי יד רבים שטרם נדפסו הותיר אחריו רבינו. בצוואתו צווה לבנו הרב אברהם דוב להדפיסם, כפי שציין לימים בנו:

"והנה המחשבה להדפיס את כתבי אאמו"ר היתה מנקרת במוחי ומלפפת אותי בכל מקומות נדודי וטלטולי הרבים בארצות גלותי בשנות המלחמה והשנים שלאחריה. כי אאמו"ר זצ"ל צוה עלי בצוואתו לשים שארית לילדי רוחו ולהוציאם לאור. ומלבד זאת אין כמוני יודע כמה יגיעות הנפש והגוף וכמה עמל-רוח השקיע בספריו. בכל שנות חייו היה ממעט בתענוג ובשנה (והיה זמן שישן רק שעה וחצי במעל"ע) והיה משים לילות כימים לחדש בתורה ולכתוב חידושיו על ספר. ורק שקידתו הנפרזה היוצאת מגדר הרגיל גם

16 שם, עמ' 50-51.

17 אור חדש על ציון, עמ' xii.

בדורותיו וכשרונותיו הגאונים ורוחב לבו ובינתו היתרה לחדור לתוך-תוכו של כל ענין למודי בעומק השכל הבריא – הם שעמדו לו לקנות חריפות עצומה ובקיאיות גדולה ונאמנה בכל בית הספרות התלמודית לכל אולמיה והיכליה, חדריה ופנותיה, בשני התלמודים, מכילתא, ספרא וספרי ומדרשים, פוסקים ומפרשים ושו"ת ראשונים ואחרונים וגם ידיעה מקפת, לא שטחית, בכל ספרות הפילוסופיה והמחקר, הדרוש והמוסר ובספרות החדשה, שכמעט לא הניח ספר שלא קרא בו. אולם חוג פעולתו ועבודתו לא היה מצומצם בחדרי ספריו, כי נפשו העדינה והמתרגשת היתה ערה לכל המתרחם והמתרחש לא רק בעירו ובארצו אלא בכל עולם ישראל כולו. ואבני ביתו היו אבני-פנה לבנין האומה בכל הנוגע לתורה ולארץ ישראל. הוא היה מקהיל קהלות ואספות ומשתתף בועידות לפקח על צרכי האומה. וביחוד היתה נפשו מתלהבת באש של מעלה בכל הנוגע לארץ-ישראל, לישובה ולבנינה. הוא היה נוסע מעיר לעיר, מאדמו"ר לאדמו"ר שולח מכתבים לרבנים ולקהלות, משתתף בקונגרסים ציונים ובוועידות "מזרחי", שהיה יציר רוחו – ומעיר ומעורר את האהבה לארץ-ישראל ולוקח חלק בבנינה. ומחונן היה מהחונן דעת בכשרון מיוחד ונפלא. בשעה שאזניו היו קשובות לדברי אחרים היה מוחו מטייל בגבהי מרומי התורה והחכמה. והודות לכשרונותיו אלה עלה בידו להדפיס ספרים רבים יקרי-ערך וגם להשאיר בכתובים אלפי גליונות בכל מקצועות הספרות התלמודית".¹⁸

הרב אברהם דוב ריינס שמר כבבת עינו על מאה ואחד כרכים של כתבי יד אביו, מאז נאלץ לברוח מלידא, כשבועיים אחר פטירת אביו, בו' בתשרי תרע"ו, עם בריחת הצבא הרוסי ורבים מאנשי העיר מפני הצבא הגרמני, והיטלטל עם משפחתו, "מלידא למוסקווא, ממוסקווא לאוקריינא, מאוקריינא, לקרים, מקרים לאוקריינא, מאוקריינא לקווקז", ומשם לקושטא ואחר כך למערב אירופה ולאמריקה. בשל השקעות שירדו לטמיון, לא הצליח לממן בהיותו באירופה את הוצאת הכתבים, ורק לאחר הגיעו לאמריקה הצליח, אחרי עמל ויגיעה, להדפיס ספר נוסף מכתבי היד, 'ספר הערכים', חלק ראשון (ניו יורק תרפ"ו), ולהוציא מחדש את הספרים 'חותם תכנית' (ירושלים תרצ"ד), 'נאד של דמעות' (ירושלים תרצ"ד), ו'אור חדש על ציון' (ניו יורק תש"ו). הוא תכנן לפרסם את יתר כתבי אביו, אף הוקם "הוועד להוצאת כתבי הגאון ר' י"י ריינס", "אשר זה היה רצונו האחרון ובקשתו היחידה בצוואתו",¹⁹ וקרוב לתשעים כתבי יד, נמסרו בזמנו מידי בנו לספריית הרב מימון (לימים מוסד הרב קוק), לשם עריכתם לפרסום. למעשה, שתי תשובות בלבד פורסמו ב'ספר המזרחי', שיצא כקובץ לזכרו של רבינו, במלאות שלושים שנה לפטירתו (ירושלים תש"ו), ובשנים האחרונות, בהשתדלות צאצאי רבינו, פורסם

18 הרב אברהם דוב ריינס, הקדמה ל: ספר הערכים, חלק א, ניו יורק תרפ"ו, עמ' v-vii.

19 הצופה, כ"ה באייר תשי"ד, עמ' 5. וראו כבר "קול קורא" לתמיכה בוועד בסוף ספר 'נאד של דמעות' מהדורת תרצ"ד, בחתימת רבנים ועסקנים חשובים, בראשם הרב אברהם יצחק הכהן קוק.

מחדש ספר 'עדות ביעקב', עם תוספות מכתבי היד (ירושלים תש"ס). אולם רוב רובם של הכתבים לא פורסמו ולא נודעו ברבים. לאחרונה הופקדו כתבי היד הנ"ל בספרייה הלאומית, באמצעות צאצאי רבינו, לזכרה של נכדתו, הרבנית עלקה ציפרשטיין, ורובם נסרקו והוגשו לציבור הרחב.²⁰ בזכות זאת התאפשרה גם הוצאתו של ספר זה, ויהי רצון שכתבים נוספים מכתבי רבינו יראו בקרוב את אור הדפוס.

חלק נכבד מכתביו, כתב רבינו בכתב יד צפוף, בתוספת מחיקות והוספת הערות, דבר המקשה על קריאתם. כפי שציין מזכירו ר' משה כהן, רבינו "לא היה סתם כותב, אלא היה פשוט "טורף" את האותיות ו"עורף" את המלים עד שהוא עצמו לא היה יכול אחר כך לעמוד עליהן בקריאתן. אבל לשהות מעט בכתיבתן, לעטר קצת באותיות ובתיבות – חלילה הס מלהזכיר! שכן בינתיים נובעים רעיונות חדשים ויש לחשוש שמא יחמיץ אותם על ידי כך..."²¹ משכך במקום שנפל ספק בפענוח מילה זו אחרת, נוספו במהדורה זו סוגריים מרובעים סביב המילה המסופקת אם הפענוח הוא המסתבר, וסוגריים משולשים אם הפענוח מסופק. בכתיבתו המהירה, לא חש רבינו לעיתים להוסיף פיסוק מתאים וכן נבלעו לעיתים אותיות אהו". בספר זה נוספו אפוא לעיתים פסיקים ונקודות, או השלמות מילים לכתיב מלא, במקום שהדבר נצרך במיוחד. כן הודגשו לעיתים מילים או משפטים, או הוקטן גופן האותיות, לצורך בהירות הקריאה, ונוספו לעיתים כותרות משנה בתוך סוגריים מסולסלים.

2. שאלת העבודה החקלאית בשנת השמיטה תרמ"ט

ערב שנת השמיטה תרמ"ט היו בארץ ישראל שמונה מושבות חקלאיות יהודיות, אשר מנו כ-2000 נפש, בהן עשרות אלפי דונמים של שדות ומטעים. מציאות זו עוררה את שאלת העבודה בשנת השמיטה הקרבה במלוא חריפותה. בשלהי שנת תרמ"ז החלו בהנהגת חובבי ציון לדון בנושא העבודה בשנת השמיטה הקרבה. באספת גבאי חובבי ציון בוילנה, באמצע חודש אלול תרמ"ז, בה השתתפו הרבנים שמואל מוהליבר, מרדכי אלישברג והנצי"ב מוולוז'ין, נדון העניין לראשונה בצורה פומבית. הנצי"ב מוולוז'ין הביע את דעתו לאיסור הרב אלישברג להיתר, והרב מוהליבר סבר שניתן למצוא היתר אך התלבט מה לנקוט למעשה, משיקולים ציבוריים. הכרעה לא ניתנה באספה, ומשכך החלו גורמים שונים בחובבי ציון לנסות להשיג

20 תיאור כרונולוגי של הכתבים שבדפוס ושבכתב יד ואופיים, על רקע פרקי חייו של רבינו, ראו אצל שפירא, הגות, הלכה וציונות, בפרק ראשון: האיש וכבשון יצירתו, עמ' 15-62. רשימה ביבליוגרפית שלהם ראו שם, בנספח, עמ' 372-378, ובקטלוג הספרייה הלאומית.

21 ספר לידא, תל-אביב תש"ל, עמ' 118.

היתרים מרבנים ידועים, ובהם הרב יצחק יעקב ריינס רבה של לידא, שנודע כבר כמי שתומך בתנועת חובבי ציון.²²

בשלהי חודש תשרי תרמ"ח החל רבינו ללבן את הסוגייה, אולם משהגיעה אליו ידיעה שהרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה כבר פסק להתיר, חדל מלעסוק בנושא. אלא שכעבור זמן התברר לרבינו שהידיעה הייתה מוטעית וכי הרב ספקטור טרם החליט בנושא.²³ בשלהי חודש שבט תרמ"ח דיווח בנו של רבינו, ר' משה ריינס, בעיתון המליץ, שאביו נסע לזמן מה והוא מקווה שכשיחזור לביתו ישוב ויעיין שוב בנושא, שכן הוא הודיעו כבר כך: "ראשית עבודתי בענין השמטה תתן תקוה בלבי כי בע"ה תצא השאלה להיתר לטובת הקולוניסטים".²⁴

לאחר חג הפסח תרמ"ח, חזר רבינו ועסק בנושא,²⁵ וחיבר ספר שלם בן תשעה פרקים בשם 'זוה דבר השמיטה'. מן הספר ערך רבינו מאמר המהווה תקציר של הספר, ושלה אותו, בחודש סיון תרמ"ח, לעורכי העיתונים המליץ והצבי.²⁶ למעשה דחו עורכי העיתונים הנ"ל את אפשרות פרסום המאמר בעיתונותם, הן בשל אורכו ובפרט בשל העובדה שפסקו של הרב יצחק אלחנן ספקטור והפסק שהוציא הרב שמואל מוהליבר יחד עם הרב יהושע טרונק מקוטנא והרב שמואל זנוויל קלפפיש מוורשה, אשר התירו את העבודה החקלאית במושבות בתנאים מסוימים, כבר פורסמו ברבים, ומערכות העיתונים פסקו מלעסוק בנושא בפומבי. יהודה ליב גורדון, עורך המליץ, ניסה אמנם לפעול לפרסום המאמר וגם אליעזר בן-יהודה, עורך הצבי, ציין כי הוא

22 ראו בספרי, ובשנה השביעית, חלק א, הר ברכה תשע"ח, עמ' 231-241; בת-יהודה, איש המאורות, עמ' 50-54.

23 ראו להלן עמ' 42-43, 48.

24 ראו להלן עמ' 43. בעקבות פנייה מטעם הברון רוטשילד מפריז, החל הרב ספקטור לעסוק בנושא. בכ"א בכסלו תרמ"ח נפגש הרב יהונתן אלישברג, בנו של הרב מרדכי אלישברג, עם הרב ספקטור שסיפר לו על ההיתר שגיבש. הר"י אלישברג עדכן גורמים בחובבי ציון כי בביקורו אצל הרב ספקטור הוא הבטיחו "לכתוב ביום מחר תשובה להתיר לגמרי ע"י מכירה לעכו"ם". אלא שבאמצע חודש טבת התברר, שבעקבות התנגדות הרב שמואל סלנט מירושלים, חזר בו הרב ספקטור מפרסום היתרו (ראו להלן עמ' 42 הע' 3), שהיה למעשה מוגבל יותר מכפי שתיארו הר"י אלישברג, ולא הותרו בו מלאכות שיסודן דאורייתא על ידי יהודים (וראו עוד ובשנה השביעית, שם, עמ' 241-249).

25 ראו להלן עמ' 48. ב"ח בניסן תרמ"ח, בעת שהייתה אי בהירות האם חזר בו למעשה הרב ספקטור ממתן היתר, כתב משה ליב לילינבלום ליהודה ליב גורדון שכבר הבטיח לו הרב ריינס "למצוא היתר לדבר" (איגרות משה לייב לילינבלום ליהודה לייב גורדון, ירושלים תשכ"ח, אגרת סב) על אי הבהירות באותה העת אצל גורמים בחובבי ציון בעמדת הרב ספקטור, למרות שהוא הנפיק היתר כבר בג' באדר תרמ"ח, ראו: ובשנה השביעית, שם, עמ' 269-271.

26 ראו להלן עמ' 44.

מקוה שיעלה בידו להדפיסו ולחלקו ברבים,²⁷ אך בפועל המאמר לא פורסם והחיבור השלם אף נשרף, יחד עם כתבים נוספים של רבינו, בעת השריפה הגדולה בלידא, אור ליום שני א' דחול המועד סוכות שנת תרנ"ב.²⁸

3. טיוטות חיבורי רבינו בנושא השמיטה

בעיזבנו של רבינו, נשתמרו כאמור עשרות מחברות בכתב יד קדשו. בשלוש מן המחברות מצויות טיוטות שכתב רבינו בנושא השמיטה, לקראת שנת תרמ"ט, כדלהלן.

במחברת 'דרוש וחיידוש תרמ"ז' מצויות שתי תשובות לא גמורות:

א. תשובה הפותחת בכותרת: "בדין שביעית בזה"ז במקום שמשלמים ארנוניא מעשר מן התבואה אם מותרים לזרוע בשביעית"²⁹ – הדיון העיקרי בה, לעניין השאלה,³⁰ הוא האם חיוב שביעית בזמן הזה הוא מן התורה או מדברי חכמים, ובאמצע דיון זה נקטעת התשובה.

ב. תשובה ארוכה שכותרתה: "עוד לשביעית בזה"ז", והיא פותחת במילים: "כבר התעוררו רבים לעיין בהך דינא יען שנוגע לכמה מאות משפחות שלא יכרת אוכל מפיהם, וזה כמה שהחילות לעיין בזה לבקשת רבים מחו"צ ואחר שאמרו לי שכבר יצא הדבר להיתר מגאוני קשישאי לא ראיתי עוד לדבר בזה ואולם עתה עוררוני מחדש ע"כ אכתוב בקוצר דעתי בזה שאחרי העיון יש להתיר בע"ה בלא שום פקפוק".³¹ בתשובה זו מאריך רבינו להוכיח שדין השביעית בזמן הזה מדרבנן בלבד וכי על בסיס קביעה זו יש לצרף מספר נימוקים להיתר העבודה החקלאית, כדלהלן: א) מטעמי הפסד. ב) מצד חובת תשלום מיסים. ג) בשל הספק על מועד שנת השמיטה. ד) בשל העובדה שהבעלות על הקרקע היא של השלטון התורכי. ה) בשל המסקנה שאין איסור לאו על עבודת גויים. כאן עובר רבינו לעסוק במפורט בסעיפים אלו, אולם בתשובה שלפנינו

27 ראו להלן עמ' 45-47.

28 אור חדש על ציון, פרק ז, סע' א, דף כו ע"א. ראו להלן עמ' 176, בהערה. על השריפה הגדולה ראו עוד בהקדמתו של רבינו לספרו 'אור שבעת הימים', עמ' xix-xx; במכתבו של רבינו לר' שלמה בובר מיום ג' בחשוון תרנ"ב (ריינס, מבחר כתבים, עמ' 622); ובספר לידא, עמ' 24-25.

29 כ"י 584, דפים: כב ע"א, כב ע"ב, ל ע"א, ל ע"ב.

30 אגב הדיון בנושא השאלה, נידונה באריכות יחסית סוגיית גדרי תקנות חז"ל סביב סוגיית 'הפקר ב"ד הפקר' הנזכרת בנוגע לתקנת פרוזבול.

31 שם, דפים: לא ע"א, לא ע"ב, לב ע"ב, לו ע"א, לו ע"ב, לח ע"א, לח ע"ב, לט ע"א, מז ע"א, מז ע"ב, מח ע"א, מח ע"ב, מט ע"א, מט ע"ב, נ ע"א, נ ע"ב, דף נא ע"א, נא ע"ב, נב ע"א, נב ע"ב, נד ע"א, נד ע"ב, נו ע"א, נו ע"ב, נז ע"א, נז ע"ב, נח ע"א, נח ע"ב, דף נט ע"א.

חסר כל הדיון בסעיף ה, כמו גם מסקנות התשובה בכלל, וככל הנראה חסר גם חלק ניכר מן הדיון בסעיף ד.³²

מלוח הזמנים הנזכר לעיל עולה שהתשובה השנייה נכתבה לאחר שחזר ועסק רבינו בסוגיית השמיטה בשלהי ניסן תרמ"ח. לאור היקפה של התשובה וההרחבה בנושאים השונים מסתבר שהיא מהווה טיוטה לספרו הארוך של רבינו בנושא זה. יתכן שהתשובה הראשונה נכתבה כבר כאשר החל רבינו לעסוק בנושא בשלהי תשרי תרמ"ח והיא נקטעה אולי בשל הידיעה המוטעית שקיבל אז רבינו שהרב ספקטור כבר פסק להיתר.

בנוסף לשתי תשובות אלו נמצאת במחברות רבינו טיוטה של המאמר 'זזה דבר השמיטה', אותו שלח רבינו לפרסום בעיתונות. חלקי המאמר השונים מצויים בשתי מחברות. כדלהלן:

1. מחברת 'קונ' [טרס] דקטן תרי"ט³³, ובה:

- פרקים א-ז של המאמר³⁴

- דברי הפתיחה למאמר³⁵

1. מחברת 'לקוטים תרל"ח'³⁶ ובה השלמות למאמר, כדלהלן:

- טיוטה נוספת של פתיחת המאמר³⁷

- טיוטה נוספת של תחילת פרק א'³⁸

32 שכן במהלך תיאור סעיף ד ציין רבינו שבנושא העבודה בקרקע הגוי "יש לחקור הרבה דכל מה שכתבו מהא דאין עודרין כו' י"ל דהוא הכל באופן דהעכו"ם זרע משלו אבל אם הישראל זרע אולי גם בקרקע שכורה ע"כ יש איסור ויש הרבה להאריך". ואילו לפנינו בסעיף ד מסתיים הדין הנרחב במעמדה של הקרקע כקרקע של גוי במילים: "ומעתה אחרי כ"ז הלא ידוע דהקרקע אינה נמכרת לחלוטין ממילא הוי של עכו"ם וא"כ אינו נוהג שביעית מה"ת ומותר גם לחרוש והגם שאמרו אין עודרין עם העכו"ם כו'" והדיון בנושא "אין עודרין" חסר. גם פרטים נוספים המתייחסים לסוגיית 'קנין לגוי' המופיעים במאמר הקצר אינם נמצאים בסעיף שלפנינו.

33 כ"י 596

34 שם, דפים כח ע"א, כז ע"ב, לב ע"א - לג ע"ב, לה ע"א - לח ע"ב, מז ע"ב, מח ע"א, נא ע"א, נא ע"ב, נג ע"ב, נד ע"ב - נה ע"ב, עא ע"ב, עב ע"א.

35 שורות בודדות מראשית הפתיחה נכתבו שם בדף עג ע"א, וכנראה חשב רבינו לכתוב תחילה את טיוטת הפתיחה שם ונמלך בו. הפתיחה מפורטת שם בדפים צא ע"א - צב ע"ב.

36 כ"י 605. בפתח המחברת אף צוין שיש בה חידושים משנת תרל"ח שהושלמו בשנת תרמ"ז ו"משביעית מתחיל בדף סה ע"א".

37 שם, דפים סה ע"א, סד ע"ב, סה ע"ב, סו ע"א, סז ע"א.

38 שם, דף סה ע"ב.

- הוספה לסוף פרק ז³⁹

- פרקים ח-ט⁴⁰

- טיוטות של שער הספר ושל מכתבים לעורכי העיתונים לשם פרסום המאמר⁴¹

יש לציין שלושה עמודים נוספים הנמצאים במחברת 'דרוש וחידוש תרמ"ז'⁴², בה מצויות כאמור שתי התשובות הלא גמורות. מיקומם של העמודים הוא בין הדפים של התשובה השנייה, אבל אין הם חלק מסדר התשובה.⁴³ הכותרת בראש עמודים אלה היא: "רשימה מהתשו' שמדברים מזה" ולאחריה מובאות שיטות פוסקים הסוברים ששביעית בזמן הזה מדרבנן. לכאורה היה נראה לייחס עמודים אלו לשלב איסוף המקורות בעת כתיבת אחת מן התשובות הנזכרות, אלא שכמה פעמים במהלך דבריו שם מציין רבינו את הקונטרס שכתב.⁴⁴ בעמוד האחרון אף נוספה כותרת נוספת "בקצרה ההערות", ובה אזכור של דיון אחד, לגבי מלאכת קצירה אם היא כלולה באיסור עשה של "ושבתה", הפותח במילים: "כבר העירותי דאין אבות מלאכות ותולדות האסורים מדאו' רק ארבעה, ויש לצאת ע"י עכו"ם דהוי רק עשה [כמו שבארתי הכל בקונטרסי] ורק שהתעוררתי לחקור אחרי דהעשה הוא ושביתה א"כ אולי קצירה לא שייך בהעשה [...]". דיון זה שייך לפרק ח' של הקונטרס השלם. מאזכורים אלו עולה שעמודים אלו נכתבו לאחר כתיבה של רוב ככל פרקי קונטרס 'וזה דבר השמיטה', אלא שאם כן מה פשר הדיון הראשוני שבו על שיטות הפוסקים בדין שביעית בזמן הזה? נראה אפוא שהדברים נכתבו אחרי שלב ראשוני של כתיבת הקונטרס, שבו לא טרח רבינו לפרט את כל שיטות הפוסקים הסוברים ששביעית מדרבנן, אלא התמקד בביאור השיטות בתלמודים ובפסקי הרמב"ם, וחזר לכך אחר כך. לאור אזכור הדברים בכתב יד זה ובצמוד לתשובה השנייה, נראה לשער שזו תוספת לתשובה זו, שהיוותה בסיס לכתיבת הספר הארוך ולמאמר הקצר.

במחברת נוספת, 'דרוש וחידוש תרמ"ד'⁴⁵, בדף פח ע"א, מצויה תחילת טיוטה של קיצור ענייני השביעית בזמן הזה. במפתח שבראש המחברת הוגדרה טיוטה זו כך: "השייך לשביעית שכל

39 שם, דף סו ע"ב.

40 שם, דפים סח ע"א - סט ע"ב.

41 שם, דפים סט ע"ב - ע ע"א.

42 כ"י 584, דפים לג ע"א - לד ע"א.

43 התשובה השנייה כתובה באופן רצוף בדפים לא ע"א - לב ע"ב, אך המשכה, כפי שמצוין בסוף דף לב ע"ב ובראש דף לז ע"א, הוא בדף לז ע"א.

44 "כמו שמבואר בקונטרס שלי", "ויש בזה להעיר לענין חקירתי שהערותי בקונ' להיפך ישראל בשל עכו"ם", "רש"י הוכחתי בקונ' דסובר דהוי רק מדרבנן ורק די"ל משום הך טעמא דבטלה הקדושה".

45 כ"י 583

הקוב' נכתב בקוב' תרמ"ז דף ... החילותי לכתוב בקוב' זה תוכן מקיצור הדברים בדף פח ע"א". מסתבר שכוונת רבינו הייתה לכתוב תקציר לתשובה הארוכה המופיעה במחברת 'דרוש וחידוש תרמ"ז', ויתכן שזו למעשה טיוטה ראשונית של המאמר 'וזה דבר השמיטה'.

4. מהדורת הספר שלפנינו

בחלק א של הספר נאספו מכלול ההתייחסויות שנמצאו בכתבי רבינו, בהן הוא דן בסוגיית השמיטה. תחילה הובא המאמר 'וזה דבר השמיטה', הנותן תמונה מקיפה על עמדתו של רבינו בסוגיית השמיטה, ונלווים לו התכתובות והפרסומים סביב עיסוקו של רבינו בנושא וסביב שאלת פרסום המאמר. בטיוטות המאמר שבכתב יד יש הגהות רבות ואף חזרות על פסקאות שונות בניסוחים מעט שונים, לעיתים באותו עמוד עצמו ולעיתים בעמודים נפרדים, והם נעשו ככל הנראה כהגהה של רבינו לקראת פרסום המאמר. בחלק מן ההפניות חסר המקור המדויק ורבינו ציין שם נקודות מפוזרות, כנראה כדי לציין את הצורך אחר כך בהשלמת המקור. בהעתקה דלהלן הושמטו הכפילויות, ובמקומות מספר צוין הדבר בהערה כשבנוסח המקביל יש תוספת משמעותית. במקומות בהם נשמטו בכתב היד מקורות או הפניות הם נוספו בסוגריים מסולסלים.

לאחר המאמר הובאו שתי התשובות הבלתי גמורות, שנכתבו אמנם קודם לעריכת המאמר אך יש בהן הרחבה לפרטים שצוינו במאמר. לתשובה השנייה נוספו כנספח שלושת העמודים הנוספים, שיש לשער כאמור שהם השלמה לתשובה זו. בסימן נוסף, הובאה הטיוטה הראשונית שערך רבינו כתקציר לחיבורו.

לאחר מכן נוספו 'מילואים' מכתבי רבינו שבדפוס ושבכתב יד לדברים שצוינו במאמר ובתשובות, ובפרט בגדרי קדושת הארץ ובגדרי ספקות.

בחלק ב של הספר נוספו מבחר מאמרים של רבינו, רובם שטרם פורסמו, הנוגעים לגדרי קניינים ובפרט לגדרי מכירה לזמן ושכירות, קניין פירות וקניין הגוף. רבינו לא דן בנושא זה באופן ישיר בנושא השמיטה, משום שסבר כאמור שממילא קרקע המושבות נחשבת כבבעלות גויים, אולם למאמריו בנושא זה יש השלכה ממילא על הדיונים סביב תנאי המכירה לגוי כשזו נצרכת.

במאמרים אלו בולטת למדנתו של רבינו בפרט בדרכו ההגיונית. וכפי שציין באחד מן המאמרים:

סוף דבר דגם בענין זה שלפנינו שהאחרונים הרבו לפלפל בזה יש להתאונן על בלבול הסדר ועד כמה שחסרון למוד ההגיוני גרם בלבולים רבים והוליד פלפולים נפתלים ועקשים. הן לפנינו כמה וכמה ספרים נכבדים מכמה גדולי הדור שהרבו לפלפל בזה

והוציאו כמה דינים חדשים מד' רש"י האלה בעוד שבאמת אין כאן שום דבר חדש [...] והחזיון הזה עומד עתה לפנינו בעצם תומו רש"י כתב פה דברים ברורים וישרים [...] ובכ"ז עזבו את הדרך הישרה והלכו ארחות עקלקלות והמציאו כמה דברים מחודשים שאין להם טעם וריח.⁴⁶

5. נימוקי ההיתר של רבינו

את היתרו ביסס רבינו על הקביעה שחיובי השביעית בזמן הזה אינם מן התורה, ולכן ניתן, בצירוף הספק מתי חלה שנת השמיטה ומנימוקי הפסד, להתיר לאיכרי המושבות לעשות את כל המלאכות החקלאיות בשנת השמיטה תרמ"ט, ואם ניתן עדיף שאת מלאכות הזריעה והקצירה יעשו גויים.

היתרו של רבינו התבסס על מכלול שיקולים הלכתיים, ובהם גם על העובדה שההיתר ניתן בקרקע שבבעלות גויים, אולם שלא כדרישת כמה מן המתירים, לבצע קודם שנת השמיטה מכירה כזו או אחרת של קרקע המושבות לגוי לשם היתר עיבודה, קבע רבינו מכמה נימוקים, שקרקע המושבות נחשבת להלכה בבעלות השלטון העות'מאני, והיא מצויה בחכירה בלבד למחזיקים בקרקע. משכך נזקק רבינו לנימוקי הגדרת קרקע המושבות כבעלות נכרית ולשאלה מה מעמדה של החכירה מבחינת חיובי השביעית ולא נזקק כלל לסוגיית מכירת הקרקע לגוי ולסוגיית 'לא תחנם' שגלוותה אליה, שנידונה בפסקים אחרים.

נסכם להלן כמה יסודות משיטתו של רבינו, העולים מכתביו בנושא השמיטה:

א. גדר חובת שביעית בזמן הזה

1. גדר קדושת הארץ לעניין מצוות שביעית

חיוב דיני השביעית הוא כדין חיוב שאר המצוות התלויות בקרקע, וממילא לדעה הרווחת שחיוב תרומות ומעשרות עתה מדרבנן, גם חובת שביעית מדרבנן בלבד. הסיבה לכך היא שחיוב מצוות אלו תלוי בקדושת הארץ שאינה חלה עתה מן התורה, כיוון שהדעה הרווחת היא ש'קדושה ראשונה', היינו הקדושה בה התקדשה הארץ בימי יהושע בן נון, בטלה. אמנם לדעה זו הארץ התקדשה ב'קדושה שנייה' בימי עזרא, אבל לא רק שישנה דעה שקדושה זו בטלה לאחר חורבן בית שני, אלא שלמעשה גם לדעה שקדושה שנייה לא בטלה לאחר החורבן, מסתבר שחיובה כבר מימות עזרא, לא היה אלא מדרבנן.

46 להלן חלק ב, סימן ה, עמ' 2.

קביעה אחרונה זו מתבססת במיוחד על דברי הרמב"ם, שכן מדיוק דבריו במקומות שונים יש ללמוד שקדושה שנייה חיובה מדרבנן בלבד. הרמב"ם ציין בהלכות בית הבחירה (ו, טז) כי קדושה ראשונה קדשה לשעתה בלבד ואילו קדושה שנייה קדשה גם לעתיד לבוא. הוא נימק זאת בהבדל העקרוני שבין קדושה ראשונה שיסודה בכיבוש רבים, שבטל עם חורבן בית ראשון, לבין קדושה שנייה שיסודה בחזקה, שלא בטלה גם לאחר החורבן. אם קדושה שנייה חלה מן התורה קשה להבין מדוע בטלה קדושה ראשונה שהרי בנוסף לכיבוש גם החזיקו ישראל איש בנחלתו, אולם אם הקדושה הנובעת מחזקה היא מדרבנן בלבד מובן שבבית ראשון חלה הקדושה מן התורה מדין כיבוש וממילא בטלה לאחר שבטל הכיבוש, ובבית שני, שהארץ נשלטה בידי גויים, התקדשה הארץ מדרבנן בחזקה בלבד, וקדושה זו קיימת ממילא ללא תלות במי הריבון על הארץ.

הקביעה שקדושה שנייה חלה מדרבנן בלבד עולה מדברי הרמב"ם בהמשך דבריו, כשציין שלאור הנאמר "כל מקום שהחזיקו בה עולי בבל ונתקדש בקדושת עזרא השניה הוא מקודש היום ואעפ"י שנלקחה הארץ ממנו וחייב בשביעית ובמעשרות על הדרך שבארנו בהל' תרומה". בהלכות תרומה (א, כו) ציין הרמב"ם שדין תרומות ומעשרות חל "בארץ ישראל בלבד ובזמן שכל ישראל שם שנאמר כי תבאו ביאת כולכם כשהיה בירושה ראשונה ובזמן שהן עתידין לחזור בירושה שלישיית לא כשהיה בירושה שניה שהיתה בימי עזרא שהיתה ביאת מקצתן ולפיכך לא חייבה אותן מן התורה". אם כן מדברי הרמב"ם עולה שבזמן הזה חיובי תרומות ומעשרות וכן שביעית הם מדרבנן בלבד. הנימוק שנתן הרמב"ם לכך הוא, השימוש, בנוגע למצוות התלויות בארץ, במונח "כי תבאו", שמשמעו 'ביאת כולכם', ויש להבין נימוק זה בהתאם לחילוק שנקט הרמב"ם בהלכות בית הבחירה בין קדושה ראשונה שיסודה בכיבוש הארץ על ידי יהושע, לבין קדושה שנייה שיסודה בחזקה שהחזיק עזרא בארץ. 'ביאת כולכם' משמעה בדרך של כיבוש כללי והשלטת ריבונותו של עם ישראל על הארץ כבימי בית ראשון, בעוד 'ביאת מקצתכם', משמעה התיישבות פרטנית מכוח היתר שליטי הארץ הנכרים כבזמן בית שני. במציאות כזו לא חלים דיני תרומות ומעשרות ושביעית אלא מדרבנן בלבד, שכן קדושת הארץ מן התורה פקעה. קדושה זו, החלה מדרבנן, לא בטלה גם לאחר החורבן כי כאשר ליהודי יש קרקע בארץ ישראל גם לאחר החורבן, מעמד הקרקע שווה למעמד שהיה לה גם בתקופת הבית השני, היינו בעלות פרטית יהודית תחת ריבונות נכרית.

2. ההיקש של רבי "בשתי שמיטות הכתוב מדבר"

בכמה מקומות בתלמוד הבבלי מובאת ברייתא כדלהלן: "רבי אומר וזה דבר השמטה שמוט דבשתי שמיטות הכתוב מדבר אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים בזמן שאתה משמט קרקע אתה משמט כספים ובזמן שאי אתה משמט קרקע אי אתה משמט

כספים". כאשר מפורש במסכת מועד קטן, דף ב ע"ב, בדברי אביי, שברייתא זו מלמדת שאין בזמן הזה חובת דיני השביעית מן התורה, אף בנוגע לחיובי הקרקע.

מפשט הברייתא נראה שברור שבזמן הזה לא חלים מן התורה דיני השבתת עבודות הקרקע בשנה השביעית ('שמיטת קרקע') ולא בא ההיקש אלא ללמד שגם שמיטת כספים אינה חלה מן התורה בזמן הזה. השאלה על מה מתבססת ההנחה של רבי, שאין חובת דיני הקרקע בשנה השביעית בזמן הזה מן התורה? נראה שהנחה זו מתבססת על הקביעה הנזכרת לעיל, שחיוב שביעית בדומה לתרומות ומעשרות אינו עתה מן התורה משום שבטלה קדושת הארץ מן התורה עם חורבן הבית הראשון.

אמנם יש שפירשו, ובהם הרמב"ם וכך מובא גם בירושלמי, שההיקש הוא בין שמיטת כספים לשמיטת הקרקע ביובל, כאשר ביובל מפורש שהוא חל דווקא כאשר כל ישראל יושבים בארץ וכל שבט יושב בנחלתו. אולם גם לפי פרשנות זו, יש לומר שדין 'שמיטת קרקע' ביובל כולל גם את דין 'שמיטת קרקע' בשנת השביעית. דהיינו שהמושג 'שמיטת קרקע' ביובל אינו מתייחס כאן להחזרת הקרקעות לבעליהן החל ביובל, אלא לאיסור העבודה בקרקע בשנת היובל, המשותף הן לשנת היובל והן לשנת השמיטה, וברור הוא שדין השבתת הקרקע ביובל מלמד גם על דין השבתת הקרקע בשנת השמיטה.⁴⁷ על פי פרשנות זו גם מי שיסבור שקדושת הארץ בזמן הזה מן התורה לעניין חיוב תרומות ומעשרות, יכול לסבור שבכל זאת חיוב שמיטה בזמן הזה אינו מן התורה, מן הלימוד מיובל.

3. להלכה

למעשה רוב ככל הפוסקים, ראשונים ואחרונים, נקטו שחיוב שביעית בזמן הזה מדרבנן ויש להוסיף לדעתם גם את אותם פוסקים שציינו שחובת תרומות ומעשרות בזמן הזה מדרבנן בלבד. וממילא ברור שלהלכה דיני שביעית בזמן הזה מדרבנן בלבד.

ב. גדרי ספק דרבנן

ישנו ספק בראשונים במניין שנות השמיטה. שתי השיטות הבולטות הן שיטת הגאונים, שעל פיה המניין המקובל, ושיטת ראשונים אחרים המקדימה את שנת השמיטה בשנה אחת ממניין

47 וזאת בניגוד להבנת חלק מן הראשונים את ההיקש מיובל לשמיטה, שלשיטתם רק על ידי ההיקש יש ללמוד מיובל שגם דיני הקרקע בשנה השביעית תלויים בישיבת כל ישראל בנחלתם, כאשר 'שמיטת קרקע' כוונתה לדיני היובל כולם (והכינוי הוא על שם הדין המיוחד ביובל שאינו קיים בשנה השביעית, של השמטת הקרקע, דהיינו החזרת השדות לבעליהם) ו'שמיטת כספים' כוונתה לדיני השנה השביעית כולם (והכינוי הוא על שם הדין המיוחד בשנה זו, שמיטת כספים, שאינו קיים ביובל).

הגאונים. בשל העובדה שלהלכה חיוב שביעית בזמן הזה הוא מדרבנן, כבר ניתן היה להקל ולא לנהוג בדיני שביעית מכוח הכלל 'ספיקא דרבנן לקולא', ואף שמדובר ב'ספק הסותר', היינו שבשל הספק מתבטלת למעשה שנת השמיטה. יתר על כן למעשה עולות מדברי הראשונים ארבע שיטות מהו מועד שנת השמיטה ונמצא שאין כאן ספק שקול אלא אף רוב כנגד כל שנה, ויש ממילא להקל בספק זה.

ג. היתר משיקולי הפסד מרובה

לכאורה יש מקום להקל מנימוק של הפסד רק במקום שיש מחלוקת הפוסקים, ומן הסוגייה בתחילת מסכת מועד קטן משמע שהקילו בשביעית רק בהשקיה, אם מצד היותה תדירה או כדי שהאדמה לא תתייבש וימותו העצים. ממילא אם נקבל שמוסכם ששביעית בזמן הזה חלה לכל הפחות מדרבנן וחלים בה איסורי עבודת הקרקע, אין להקל להתיר מלאכות מטעמי הפסד במקום שחכמים לא הקילו. ממילא אף שלטענת בני המושבות עלול להגרם להם הפסד מרובה משום ש'רק מקרוב התחילו לעבוד וגם עוד חששות כאלה שבארו' לכאורה אין להקל מסיבות אלו. אולם כיוון שיש כמה מן הראשונים הסוברים ששביעית אינה נוהגת כלל בזמן הזה, נמצא שניתן להקל לסמוך עליהם לגמרי במקום הפסד. מעבר לכך, לדעת חלק מן הראשונים ההיתר התלמודי של ר' ינאי, לחרוש ולזרוע "משום ארנונא", הוא מצד חובת תשלומי המס, כלומר מנימוק של הפסד וממילא "אחרי דעתה יש ג"כ מס קבוע תמידי גם אם לא יזרעו"⁴⁸ א"כ וודאי דיש להקל מצד זה". ועוד יש לצרף שאי תשלום מיסים עלול להביא לידי סכנת נפשות, כאחד הנימוקים הרווחים בראשונים להיתרו של ר' ינאי, ובכלל בכל נושא של תשלום ממון לגויים יש חשש סכנת נפשות.

ד. הגדרת קרקע המושבות כאדמות שבבעלות גויים, כבסיס להיתר

1. מעמד השלטון העות'מאני כבעלים של קרקע המושבות

יש להגדיר למעשה את המושבות כמצויות בבעלות של גוי, משתי סיבות:

48 על פי החוק העות'מאני הוטל מס רכוש שנתי על קרקעות, גם אם לא עובדו (מס ה'זורקו'), בדרך כלל בגובה של 0.4% משווי הקרקע, ונראה שכוונת רבינו למס זה. יש לציין שמשם ה'עושר', מס על התוצרת החקלאית (ראו בהערה הבאה), נגבה באופן עקרוני רק מן היכול בפועל, אולם מתברר שקביעה זו לא הייתה מדויקת, וחוכרי המס היו גובים לעיתים לפי התפוקה הפוטנציאלית. ראו בעניין זה, ובשנה השביעית, חלק א, עמ' 47, 53, 228, 259.

- א. מצד ההגדרה החוקית, ש"כפי שנודע דגוף הקרקע אינו נמכר לחלוטין רק כשכירות".⁴⁹
- ב. מצד המקורות ההלכתיים – שכן מכמה סוגיות עולה שכאשר ישנה חובת מיסים על הקרקע הדבר מלמד "דעקר השדה הוא של המלך". כך יש לנמק לדעת חלק מן הראשונים גם את ההיתר של ר' ינאי לזרוע ולחרוש בשביעית "משום ארנונא", מהטעם "דאין השדות חשובות של ישראל מפני המס". ממילא בנוגע למושבות בארץ ישראל בשל "המס שקוראים חלק עשירית מהתבואה הוי רק כשכירות וחכירה והוי כקרקע של עכו"ם".

2. מעמדן ההלכתי של אדמות החכורות מן הגוי לעניין חיובי שביעית

מאחר שהבעלות על הקרקעות היא של השלטונות, הרי שמעמד היהודים המחזיקים בקרקע הוא כחוכרים בלבד. במצב כזה הקרקע ממשיכה להיחשב לחלוטין כקרקע הגוי, מן הנימוקים הבאים:

- א. אחד המקורות לפטור קרקע הגוי מדיני שביעית הוא הדרשה "לכם - ולא של גויים". ממילא במצב של חכירה ושכירות המחזיקים בקרקע "לא מקרי לכם דכל החקירה אם שכירות קניא אין הכוונה על עצם הדבר אם קונה רק אם ע"י קנין כזה מקרי שלו".
- ב. כיון שחיוב שביעית בזמן הזה אינו אלא מדרבנן, השכירות והחכירה אינן פועלות כלל לאיסור, בדומה לדין שביעית בסוריא שלגביה נפסק במפורש שהחוכרים והשוכרים מגויים פטורים מחיובי שביעית.

49 על פי החוק העות'מאני הבעלות על מרבית האדמות החקלאיות בארץ הייתה של המדינה. המעמד המשפטי של אדמות המדינה (אדמות 'מירי') היה כזה שהבעלות עליהן ('רקבה') נמצאה בידי המדינה, אך זכות השימוש בהן ('תסרף') ניתנה לחכירה בלתי מוגבלת. הבעלות על הקרקעות הקנתה למדינה את הזכות לגבות מן המחזיקים בקרקע את מס ה'עושר', מס על התוצרת החקלאית, שנגבה מהתוצרת החקלאית עצמה. באופן רשמי מדובר היה במס שנתי בשיעור 10% מן התוצרת בפועל והחל משנת תרמ"ו (1886) הוא עלה ל-12.63% (התוספת נועדה לצרכי חינוך, צבא ועוד). כמו כן נקבע בחוק שבעלים שלא עיבדו את הקרקע במשך שלוש שנים ללא הצדקה ולא שילמו מיסים, פקעה זכות השימוש שלהם בקרקע והקרקע הפכה לאדמת 'מחלול' (אדמה נטושה מופקעת) וחזרה לרשות המדינה. גם כאשר מת המחזיק בקרקע ללא יורשים, שמירת קרבתם פורטה בחוק, הפכה הקרקע לאדמת 'מחלול' ונמסרה למדינה (ראו ובשנה השביעית, שם, עמ' 47-48). עובדות אלו היו ידועות לגורמים בהנהגת חובבי ציון עימם עמד גם רבינו בקשר. כך למשל ציין משה ליב לילינבלום במכתב לר' שמואל יוסף פיין, בי' בטבת תרמ"ח: "כי באמת אדמת ארץ-ישראל כלה הרי היא קנין הסולטאן, וכל הבעלים היושבים עליה אינם בעלים ממש לפי חקי הארץ, כי אם כבעלי הצינש] = המשלמים דמי חכירה[בארצינו" (כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, כרך ה': 1887, תל אביב תשמ"ח, תעודה 1135. וראו עוד ובשנה השביעית, חלק א, עמ' 259, הע' 118-119, וחלק ב, עמ' 109, הע' 364).

ה. דיני יבולי השביעית שגדלו בקרקע של גוי

1. מחלוקת האמוראים האם קנין גוי מפקיע מחובת מעשר והפסיקה כשיטת ר' יוסף קארו בהבנת שיטת הרמב"ם, בנוגע לגידולי שביעית

נחלקו האמוראים במסכת גיטין (דף מז ע"ב) בשאלה אם קניינו של גוי מפקיע מידי חובת מעשר. לדעת רבי אלעזר הכתוב "דגנך" (דברים יח, ד) נדרש: "דגנך ולא דגן נכרי" ומלמד שקניינו של הגוי מפקיע את היבולים הגדלים אצלו מחובת מעשר. כלומר גם אם ישראל יקנה את היבולים הם לא יתחייבו לעולם במעשרות. לעומת זאת סובר רבה שמהפסוק "כי לי הארץ" (ויקרא כה, כג) נלמד שאין קניינו של הגוי יכול להפקיע את הקדושה המחייבת מעשרות מן היבולים, ולכן כאשר ישראל יקנה את היבולים הוא יכול להתחייב במעשרות. אלא שגם לדעת רבה לא בכל אופן מתחייב הישראל במעשרות. אם גמר המלאכה (המירוח) ייעשה בידי ישראל היבולים יתחייבו במעשר, וזאת בניגוד לדעת רבי אלעזר שיפטור גם במקרה זה, אולם אם הגוי ימרח את התבואה היא תיפטר מחובת מעשרות, גם לדעת רבה, כיוון שהכתוב "דגנך", נדרש כך: "דגנך - דיגונך ולא דיגון נכרי".

הרמב"ם ופוסקים נוספים פסקו שההלכה היא כדעת רבה, שאין קנין לגוי להפקיע מידי מעשר. לאור פסיקה זו קבע המבי"ט שדיני שביעית, שאינם תלויים במירוח אלא בגידול בלבד, חלים ממילא גם בקרקע שבבעלות גוי. לעומת זאת פסק ר' יוסף קארו שחובת שביעית אינה נוהגת בגידולי הגוי, ונימק זאת בכמה נימוקים, כשהנימוק הראשון הוא שמה שהרמב"ם פסק ש"אין קנין לגוי בארץ להפקיע מן המצות, היינו לעניין שאם חזר ישראל ולקחה ממנו אינה ככיבוש יחיד אלא הרי היא כאלו לא נמכרה לגוי מעולם. אבל כמו זה ביד גוי מופקעת היא. ומה שפירותיה חייבים במעשר אלא בשמירחם ישראל דוקא".

בניגוד להבנה פשטנית כאילו חידש הרמב"ם, לדעת ר' יוסף קארו, שכל עוד הקרקע נמצאת בידי הגוי 'יש קנין לגוי' גם לדעה ש'אין קנין לגוי'. יש להבין את מחלוקת המבי"ט ור' יוסף קארו בהבנת שיטת הרמב"ם בצורה יותר מורכבת, כדלהלן:

כיוון שגוי אינו מחויב במצוות ברור שכל עוד הפירות בידי לא חל עליהם שום חיוב מעשר. מאידך אם קנה ישראל את הפירות ומירחן, ברור שהפירות מתחייבים במעשר ולא נפטרו מעצם זה שגדלו בקרקע הגוי, משום שאין קנין לגוי להפקיע את הקדושה מן הקרקע, אך נשאלת השאלה מה בדיוק המעמד של הקרקע והפירות במצב זה. לדעת המבי"ט כבר בעת בעלות הגוי חל למעשה חיוב מעשרות פוטנציאלי על הפירות, משום שאין קניין לגוי להפקיע את הקדושה, אלא שאין חיוב על הגוי עצמו ולכן הפירות לא מחויבים בפועל במעשר. ממילא כשקונה הישראל את הפירות הוא מסיר את גורם הפטור ונמצא חייב במעשרות, אלא שכיוון שחיוב

מעשר מותנה גם במירוח, ובמירוח ישראל דווקא, הרי שהחיוב יתבצע רק לאחר המירוח, אבל אם לא היה חיוב מירוח, הפירות היו מתחייבים במעשר מיד עם קנייתם על ידי ישראל. לעומת זאת לדעת ר' יוסף קארו, אף שחיוב המעשרות לא פקע בזמן בעלות הגוי, שהרי אין קניין לגוי להפקיע את הקדושה, מכל מקום עדיין לא חל על הפירות גדר חיוב, והם במעמד של פטור ממעשרות כרגע, וחיוב זה אינו יכול להתעורר אלא על ידי פעולה נוספת, והוא המירוח, המעורר את חיוב המעשרות שהיה מכוסה. להבדלי הפרשנות בדברי הרמב"ם יש נפקות לגבי יכולי שביעית, לדעת המבי"ט פירות שביעית הם בגדר חיוב כבר בידי הגוי, ונמצא שישראל שקנה פירות אלו נוהג בהן דיני שביעית, בעוד שלפי ר' יוסף קארו קניין הגוי אמנם לא הפקיע באופן מוחלט את הקדושה מן השדה ויבוליה אבל מנע את חלות החיוב, ואין כוח בקניית היבולים בלבד על ידי ישראל להטיל חיוב על פירות אלו, והפירות נשארים מופקעים מחיובם, וישנן מספר ראיות לפרשנות ר' יוסף קארו כשמדקדקים בדברי הרמב"ם.⁵⁰

2. פסיקת הדעה ש'יש קנין לנכרי' כאשר חיוב השמיטה מדרבנן

בנוסף, לדעת ספר התרומה, הסמ"ג, ביאור הגר"א ופאת השולחן, אף שלמאן דאמר אין קניין לגוי חלה קדושת שביעית גם בקרקע הגוי, הלכה היא שקדושה שנייה בטלה לאחר חורבן בית שני מן התורה. במצב כזה ההלכה היא שיש קניין לגוי להפקיע את הקדושה בארץ כמו בסוריא אף בזמן הבית, ולכן "בשביעית בזה"ז דהוי דרבנן וודאי אינו נוהג בשל עכו"ם".

50 ראייה להבנת הבית יוסף מביא רבינו מפסיקת הרמב"ם, שפירות שגדלו בידי גוי וגם מורחו בידי גוי פטורים לגמרי מתרומות ומעשרות, בעוד פירות שגדלו בידי ישראל ומורחו בידי גוי חייבים מדרבנן בתרומות מעשרות (הלכות תרומות, א, יג-יד). על פי פרשנות המבי"ט לא אמור היה להיות הבדל בין שני המצבים. בשניהם חל למעשה חיוב עקרוני על הפירות, אלא שבפועל לא חל חיוב כשהמירוח נעשה בידי גוי. לכן לא ברור מדוע יש חילוק הלכתי בין המקרים. לעומת זאת לפי דברי ר' יוסף קארו יש אכן הבדל עקרוני בין פירות שגדלו בידי ישראל, שהחיוב העקרוני חל עליהם, ולכן חויבו מדרבנן במעשרות אף במירוח גוי, לבין פירות שגדלו בידי גוי שלא חל עליהם לפי שעה חיוב ולכן במצב כזה, שגם הגידול וגם המירוח היו בידי גוי, לא חל חיוב מעשרות אפילו מדרבנן. כך מסתבר גם לבאר את דברי הרמב"ם: "נכרי שקנה קרקע בארץ ישראל וזרעה בשביעית פירותיה מותרין שלא גזרו על הספיחין אלא מפני עוברי עבירה והעכו"ם אינן מצווין על השביעית כדי שנגזור עליהם" (הלכות שביעית ד, כט). כלומר שכיוון שהגוי אינו מצווה על השביעית פקעה מן הגידולים שבשדהו חובת שביעית וממילא לא שייך לגזור עליהם דין ספיחין. ראייה נוספת לכאורה הביא רבינו מהלכות ביכורים (ב, טו), שכן הרמב"ם מציין ש"המוכר שדהו לגוי, וחזר ולקחה ממנו הרי זה מביא ממנה ביכורים מן התורה, שאינה נפקעת מן המצוות בקניין הגוי, כמו שביארנו". משמע שאם קנה הישראל מהגוי רק את הפירות אינו מביא ביכורים, למרות שלכאורה השדה נחשבת להלכה שלו שהרי 'אין קנין לגוי'. אלא שרבינו ציין שניתן לדחות ראייה זו בטענה שהתורה הקפידה במצוות ביכורים גם על בעלות ממשית על השדה לעניין תשמישי חול.

3. פטור שביעית בשדה הגוי מדרשת "לכם ולא לגויים"

טעם נוסף ששביעית אינה נוהגת בשדה הגוי הוא על פי דרשת הספרא, בפרשת בהר: "לכם ולא לאחרים", שמשמעה הנכון ביותר הוא כהסבר המלבי"ם, ששביעית אינה נוהגת בשדה הגוי, ולימוד זה "לכם ולא לעכו"ם" הובא להלכה על ידי ר' יוסף קארו ופאת השולחן.

1. היתר עבודה בקרקע של גוי

מן האמור לעיל עולה היתר לא רק לשימוש ביבולים שגדלו בקרקע הגוי כפירות שמופקות מהם קדושת שביעית, אלא גם לעבודת ישראל בקרקע הגוי, שכן כבר התבאר "דהאיסור תלוי בקדושה והקדושה היא רק בשדה ישראל"⁵¹. ואמנם מצד הדין מותרות כל המלאכות בידי ישראל, אך אם אפשר עדיף שמלאכות שיסודן מן התורה (זריעה ובכללה זמירה, וקצירה ובכללה בצירה) תיעשינה על ידי גויים, כיוון שבעבודה באמצעות גויים אין לעולם איסור 'לאו' אלא 'עשה' בלבד וממילא "מה שאפשר לך לעשות יותר בהיתר עדיפא וגם יהי' זה לזכרון על עצם שביעית שזכרון הדברים יקרים ונעלים".

6. שיטתו ההגיונית של רבינו במאמר 'זוה דבר השמיטה'

ייחודה של תשובת של רבינו בנושא השמיטה, שלבד שהיא משקפת את גדולתו כפוסק הלכה שידידיו רב לו בכל הספרות ההלכתית לדורותיה, יש בה שילוב מיוחד שבין פסיקה הלכתית מעשית לבין שימוש במתודה המחקרית-ההגיונית של רבינו.

נעמוד בקצרה על מאפיינים בולטים של מתודה זו בקונטרס השמיטה.

• את הדיון העוסק בגדרי שביעית בזמן הזה (פרק א) מתחיל רבינו בציון הגדרות יסוד: יובל

51 הבנה זו נכונה בוודאי הן לשיטה שבזמן הזה ההלכה היא שיש קנין לגוי להפקיע החיוב (נימוק ב), וכפי שציין ספר התרומה במפורש ש"מטעם זה נוכל לומר דבשביעית מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי אפילו מדרבנן" והן לפי הדרשה "לכם ולא לגויים" (נימוק ג). אולם יש להתלבט האם היא נכונה לדעת רבינו גם על פי הנימוק הראשון, דהיינו שלדעת הרמב"ם למרות ש'אין קנין לגוי' לא חלה קדושת שביעית על היבולים משום שבעלות הגוי מונעת מן הקדושה לחול לפי שעה. האם באותו האופן לא חלה הקדושה גם על קרקע הגוי באותה העת (וראו בדברי הרב שלמה זלמן אוירבך (ספר מעדני ארץ, שביעית, סי' ט, ה-ו) שחילק בדברי הרמב"ם על פי הבנת ר' יוסף קארו בין דין היבולים לדין עבודת הקרקע, וכן עולה מדברי הרב יהושע טרונק מקוטנא (שו"ת ישועות מלכו, יורה דעה, סי' נה). ראו עוד ובשנה השביעית, חלק א, עמ' 255). אולם ממהלך דבריו ונימוקיו של רבינו, הן בסימן א והן בסימן ג, נראה שסבר שגם לפי נימוק זה הקדושה אינה חלה גם על הקרקע, שכן תחת בעלות הגוי אין קדושת הארץ לעניין מצוותיה יכולה לחול כלל.

וכן שביעית כוללות הן חובות קרקע והן חובות גוף. חובות הקרקע תלויות בקדושה והקדושה ב'קנין הכללי', דהיינו בריבונות יהודית. מכאן מתפרט הדיון בפרטי החיוב בזמן בית ראשון ובזמן בית שני ואחריו, לאור הגדרת סטטוס הקדושה ותנאיה ואז מצוינת הפסיקה למעשה.

• את הדיון העוסק בדין ספק דרבנן לגבי מועד השנה השביעית ובפרט בנושא 'ספק הסותר' (פרק ב), פותח רבינו בהגדרת סוגי הספקות: ספק 'בעיון' (דהיינו בדין), או ספק 'במציאות'. וכן בהגדרת שני סוגי הכרעות. הכרעה 'עיונית' – דינית, ובירור מציאות. ומכאן ליחס בין הספקות הנזכרים לסוגי ההכרעות האפשריים, ולאור זאת חקירה אם הכרעה עיונית בספק מציאותי נחשבת כהכרעה כאילו מציאותית או כהכרעה עיונית בלבד, וחקירה זו "פוריה וענפה כי תוצאותי רבות" לגבי ספקות הסותרים זה את זה. בנושא זה, כפי שעולה מפתבים נוספים של רבינו, שהובאו במילואים, עסק כבר רבינו בהרחבה מזה שנים. לאחר דיון מפורט בחקירה זו מתייחס רבינו גם לשאלת ספק שנת השמיטה וקובע כי המסקנה הנגזרת מחקירה זו היא שאין מקום להחמיר אף ב'ספק הסותר'.

• את הדיון בשאלת חיוב מצוות הקרקע בקרקע הגוי (פרק ג) פותח רבינו בהגדרות כוללות. חובות הקרקע גדורות הן בגדרי קדושה והן בגדרי בעלות ('רשויות'), במקביל פטורי הגוי בחיובי מצוות הקרקע, נובעים הן מצדו והן מצד הקרקע. כמו-כן מציין רבינו שהגדרות קניינות, דהיינו גדרי בעלות, מחולקות ל'שלו הטבעי' (דהיינו בעלות מעשית דה-פקטו), ו'שלו המוסרי' (בעלות חוקית), ודן בתנאים היכולים להגביל בעלויות אלו. מכאן עובר רבינו לדיון האם "הקדושה שהיא קשורה עם רשות ישראל [...] עומדת תחת גדרי הקנין או לא", דהיינו האם 'יש קנין לגוי' להפקיע מחיובי מצוות הקרקע. כאשר גם לדעה ש"הקדושה אינה עומדת תחת גדרי הקנין", כלומר שאין ביכולת בעלות הגוי להפקיע באופן גורף את חיובי מצוות הקרקע, יש לדון האם בזמן הבעלות המעשית של הגוי פועלת בעלותו רק 'פטור מעשרות' או שהיא 'מסרת החיוב', ובכך מסביר רבינו את מחלוקת המבי"ט והבית יוסף בהבנת שיטת הרמב"ם בדין 'אין קנין לגוי'.

• את הדיון בשאלה האם חובת תשלומי המס לשלטונות מגדירה את הקרקע כבעלות גוי או שהיא רק חיוב בעלמא (פרק ה), פותח רבינו בגדרי תנאים וסיווגם ל'חיוב תנאי זמני' (כלומר, שיש לעמוד בתנאי מסוים במשך זמן מסוים) ו'חיוב תנאי פעולתי' (כלומר שאי עמידה בתנאי מסוים תוביל לחיוב פעולה אחרת, דוגמת חיוב על פי עד אחד, שאם אינו נשבע חייב לשלם). כאשר ב'חיוב תנאי פעולתי' יש 'רק הספק הפעולתי ולא הזמני', אבל ב'חיוב תנאי זמני', יתכן גם 'ספק פעולתי', ומכאן ההשלכה לעניינינו, כיוון שההגדרה האחרונה היא זו השייכת בסוגיית תשלום המס, כיוון "שאם אינו משלם לזמן ידוע המס

נוטלין הקרקע וא"כ שילום המס הוא חיוב תנאי זמני ובכ"ז הוי שתי פעולות שונות, והכא ראוי לספק מאד איזו היא העקרית", ולמסקנה שחובת המס מגדירה את הבעלות על הקרקע.

• את הדיון בשאלת עבודת ישראל בשדה גוי (פרק ו) פותח רבינו בהגדרת היחס בכלל שבין המצוות והלאווין לבין פעולות האדם. יש חיובים הנוגעים לפעולות באדם עצמו ('פעלים עומדים, שהפעולה היא בגוף האדם') ויש הנוגעים לפעולות שהאדם עושה באיזה אובייקט ('פעלים יוצאים שהפעולה היא באיזה פעול'). מכך נגזרת החקירה, האם באיסורים השייכים באובייקט מסוים, חל על האדם להיזהר שלא תתבצע כלל הפעולה האסורה באובייקט, אף על ידי אחרים, או שרק שהוא לא יעשה את הפעולה האסורה באובייקט הנ"ל. וכלשונו של רבינו:

"כל איסורים יוצאים בערך שהם סובבים על פעולים וכוללים פעולות ופעולים [כמו בשבת שאסור לו לזרוע, שמצידו הוא הפועל, ואסור לו לפעול פעולה זו, והשדה הפועל, והפעולים הם שלן] יש לחקור אם הגדר הוא הפועל, וגם בפעלים אחרים [כמו מלאכת שבת בשדה אחר וגם של עכו"ם] או רק הפועל [בשדה שלו וגם ע"י אחר אסור], או שניהם ביחד [שהוא לא יעשה בשדהו ואחר בשדהו או הוא בשדה אחר שרין]".

מכאן נגזרת החקירה גם בשביעית "אם האיסור הוא רק מצד הפועל וע"כ אסור לו לעבוד גם בשל עכו"ם, או דהאיסור קשור עם הפועל ורק בשדה של ישראל אסור", והמסקנה שלאור הקביעה בפרק ג שהאיסור תלוי בקדושה, הרי שהאיסור אינו נוהג בשדה נכרי, "ומותר לישראל לעבוד בשל עכו"ם".

• את הדיון בשאלה האם ניתן להתיר עבודות בקרקע בשביעית מנימוקי הפסד (פרק ז), פותח רבינו בהגדרה עקרונית שגזרות ותקנות חז"ל נובעים תמיד מייסוד דאורייתאי שהורחב על ידי חכמים, וגם ההיתרים המיוחדים שבאיסורי חכמים נובעים מהרחבת יסוד דאורייתאי שהתורה החשיבה, שבגינם חכמים לא העמידו דבריהם, ובייסוד זה "יש ג"כ כמה תנאים וגדרים, אך בכלל יש לדעת שהענין שהסירו מהאיסור שלהם, הוא ענין כזה שיש לזה רמז בתורה שהוא ענין חשוב ושהתורה העריכו והחשיבו ע"כ כשראו לאסור ולגדור ולתקן, התנו מראש כי לא פגעו עי"ז בנקודה הזאת". ומכאן עובר הדיון לשאלת הפסד ממון בשביעית והאם חכמים העמידו את דיני שביעית דרבנן גם במקום הפסד, שהוא יסוד שהתורה הקפידה עליו.